

KISS JUDIT ÁGNES

Megöregedni

*Anyából nem lett ősz hajú néni,
anya nem akart sokáig élni,
nem akart másra utalva lenni,
anya nem akart megöregedni.*

*Nem kellett soha péppel etetnem,
nem tudom, milyen, ha tehetetlen,
nem tudom, milyen, ha feledékeny,
cserében így kell, nélküle élnem.*

*Nem tudom, Isten megvert vagy áldott:
anyaként látom már a világot.
Nem tudom meddig szabad majd élnem
segítség lenni, nem teherként.*

Otthon

*Az öreg parasztházak
földön hasaló, csöndes, vén anyák
sötét ablakszemüikkel,
mohos nádfonat-hajukkal,
a nyirkos falak, a téli doh szaga
ismerős, mintha belőle
születté volna, a nyári
meleg elől hűvös hasába vesz,
fekszel a védelmében,
amíg ő védtelen,
száraz ágakat szórnak rá a fák,
spalettát csuk homályos
szemére, alszol benne, és
alszik körülötted,
a kert végében oldalára dőlt
budi vigyáz rá, őrzi a szétesésig.*

Ajándék

*Egyszer kaptam Istentől ajándékot.
Isten elment, az ajándék maradt,
hogy elhiggyem, van még az ég alatt
csoda — már ez magában épp elég ok.*

*Mert az ajándékozó létezik.
Sőt még szeret is, bár ezt azért súgva
merem csak mondani, míg eljön újra,
de akkor már kiáltom: végre itt*

*vagy és szeretsz! Már ajándék se kell,
csak itt ne hagyj! — S többé nem menne el.
Akkor az ajándékával mi lenne?*

*Lelném-e még vajon örömöm benne,
vagy félretolnám, mint sültért a nyersét?
Félretenném-e Istenért a verset?*

Sekély tér

*Ajándékot ha adsz, ne kérdezd, érték
maradt, vagy kukába dobták, s a tenger
alatt mállik szét — akkor elfogadták.
Elég ok, hogy ne adja fel az ember.*

*Létezik olyan mondat, ami fülbe
súgva is hangosabb a vízesésnél.
Újra kell tanulnom beszélni, és ha
végre itt vannak a szavak, sekély tér*

*se kell a visszhanghoz. Az élet így
menne el: nem is súrolna, de sík
lenne a határ, és suttogó árnyak*

*benne, mint a vérerek, surrognának,
nyersét nem hagyna a tűz, mely hevít.
Verset írnék magam köré burának.*

A megkínzott Test

A szerző irodalom- és színháztörténész. Az Eszterházy Károly Egyetem Bölcsészettudományi és Művészeti Kar dékánja, az Irodalomtudományi Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára. — Elhangzott a Fiatal Írók Szövetsége XII. konferenciáján, amelyre az Eszterházy Károly Egyetemen, az Irodalomtudományi Tanszék társ-szervezésében került sor 2019. május 9–10-én. — A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

¹Erika Fischer-Lichte:
A dráma története.
Jelenkor, Pécs, 2001.

²l. m. 70, 86.

³*Régi Magyar Drámai Emlékek I.* (Szerk. Kardos Tibor, Dömötör Tekla.)
Akadémiai, Budapest,
1960, 241–273.

⁴Erasmus éppen azért szerette volna betiltani ezeket a játékokat, mert „a játékokon felfedezhetőek a régi pogányság nyomai”.

Rotterdam Erasmus:
*Supportatio errorum in
centuris Beddae.* Opera
IX. Leiden, 1706

Előadásom címét Erika Fischer-Lichte *A dráma története* című monográfiájának egyik fejezetcíméből vettem.¹ Az európai dráma történetét bemutató, 2001-ben megjelent alapmű szerzője ugyanis a középkori színházról szóló nagy résznek *A test mágiája* címet adta, s a vallási színháztételeket „Az esendő és a megkínzott test” metaforájával foglalja össze.²

Erika Fischer-Lichte szerint a görög drámához képest másodsorra megszülető európai (most már nem pogány, hanem keresztény) dráma olyan egyházi és népi (városi) hagyomány összeolvadásából keletkezett, amelyben a kiindulópont Krisztus megkínzott testének fellekerése, és az ahhoz kapcsolódó párbeszéd jelenet volt. *A Quem queritis?* vagyis *Kit kerestek?* kérdés a bencés kolostorokban hangzott el először a húsvétvasárnap hajnali mise keretében, s a trópusra adott válasz: *a Názáreti Jézust*, erre a testre vonatkozott. A feltámadás tényét bejelentő anyagi válasszal („nincs itt, feltámadott”) együtt egy olyan teatrális jelenet jött létre, amelyben ez a test, illetve ennek a testnek a hiánya (ami egyúttal transzcendens síkra emelte a beszélgetést) indította el a teljes passió teatrális megmutatásának a folyamatát. Paradox módon tehát a végpont felől kezdett felfejtődni ennek a testnek a szenvedéstörténete, eljutva a kezdőpontra, a karácsonyi éjféli misén elhangzó analóg kérdésig: *Kit kerestek? A Názáreti Jézust*, és az anyagi válaszig: „itt van, megszületett”. A magyar bencés kódexekből is jól dokumentálható ez a folyamat, amelynek a húsvéthoz kapcsolódó, egyik — európai szempontból is fontos — lejegyzése éppen a Pray-kódexben található, míg a másik három (karácsonyi jelenet) Hartwik győri püspök szertartáskönyvében és egy — ma Grazban őrzött — *Antiphonarium*ban olvasható.³

A liturgikus játéknak nevezett (bár éppen a liturgia ellenében létrejött) középkori színjátéktípus templomi kialakulása ezekből az adatokból szépen megkonstruálható, de nem magyarázza meg azt a jelenséget, hogy a ferences vallási központokban (például Padovában 1243-ban) már akkor rendeztek több óráig tartó passiójátékot a templom előtti téren, amikor a bencés templomi szertartásokban ezek a jelenetek még nem jutottak tovább egy néhány szereplős, énekelt betétnél a mise keretein belül.

Valószínű tehát, hogy a városi kultúrához kapcsolódó misztériumjátékoknál (feltámadási játékok, mirákulumok, mártírdramák) nem ezt a fejlődési irányt kell keresnünk. A több napig tartó, olykor erőszakba és rendzavarásba torkolló városi ünnepek esetében jól látható a pogány ünnepek továbbélése,⁴ másrészt a Biblia mellett a kora keresztény irodalmi hagyomány és az apokrif iratok felhasználása is.

„A középkori dráma három változatát a téma alapján különítik el. Azzal azonban, hogy misztériumnak, mirákulumnak vagy moralitásnak nevezzük őket, éppen drámai mivoltukról nem mondunk semmit” —

Idézi Erika Fischer-Lichte:
i. m. 100.

⁵Bécsy Tamás:
Mi a dráma? Akadémiai,
Budapest, 1987, 76.

⁶D. Tóth Judit: *A kora keresztény mártíromság kérdései Boudewijn Dehandschutter kutatásainak tükrében.* In: *Protestáns mártírológia a kora újkorban.* Studia Litteraria, 2012. 3–4. 267–280.
http://studia.lib.unideb.hu/file/6/592595c6e7cc4/szerzo/Studia_2012_3-4_16.pdf

⁷Vö. Tobias Nicklas:
Die Leiblichkeit der Gepeinigten. Das Evangelium nach Petrus und Frühchristliche Märtyrerakten. In: *Martyrdom and Persecution in Late Antique Christianity.* Festschrift Boudewijn Dehandschutter. Peeters, Leuven, 2010, 195–219.
Idézi D. Tóth Judit:
i. m. 274.

⁸*Vértanúakták és szenvedéstörténetek.* Szent István Társulat, Budapest, 1984, 45–54.

⁹*Martyrologium Romanum restitutum, Gregorii XIII. iussu editum, cum notis Caes. Baronii, Romae 1586, Venet. 1587.*

hangsúlyozza Bécsy Tamás.⁵ A francia kutatók egy része, például Jean Garel vagy Jean Charles Payen — a középkori színházról szólva — biblikus színházról, hagiografikus színházról, illetve christologikus színházról beszél. A hagiografikus (vagyis a szentekről és mártírokról szóló) drámák képviselik elsőként azt a megközelítést, amely a test megkínztatását állítja a középpontba. A mártírdrámák a 10–11. században jelennek meg az európai irodalomban, történeteik forrását az úgynevezett mártír-akták adják. A legkorábbi, a Kr. u. 155 körül keletkezett *Martyrium Polycarpi* ennek az új műfajnak az első emléke, s nemcsak a szó jelentésváltozásának példája, hanem a hozzákapcsolódó jelenségek korabeli keresztény diskurzus általi megkonstruáltságának is.⁶ A szó etimológiájában ott van a tanú, tanúságtévő „martyr”, aki a halál által válik mártírrá. Így Krisztus imitálása (*imitatio Christi*) Krisztus passiójának az imitálását jelenti, ez a Pál apostol leveleiben megjelenő gondolat (Fil 2) kötelező elem lesz a korai keresztény mártíromság számára. A mártírrá válást megelőző kínvallatások gyötrelmei, a test lemeztelenítése mint a megaláztatás eszköze, maga a tetem és a mártírok testéhez kapcsolódó csodák a vértanú testiségére irányítják a figyelmet — a test a vértanúság elnyerésének médiumává válik.⁷ A kollektív és kulturális emlékezet konstrukciójaként létrejövő mártírszövegek már csak a textus nyomaiban hordozzák a vitathatatlan, de gyakran feltárhatatlan történelmi tényeket.⁸

A kínzás mértéke (illetve mértéktelensége) korrelatív viszonyba kerül a Krisztus testét érő agresszióval.

A 304–305-ben zajló keresztényüldözés diocletianusi aktáira épült az a középkori szent- és mártírkultusz, amely már Nagy Szent Gergely pápa (590–604) idején végleges formát öltött, de amely további egyházatyák műveit felhasználva alakította ki a teljes kánont. Ezek nyomán készült el a barokk kor nagy mártír-katalógusa, a Baronius bíboros által 1586-ban kiadott *Martyrologium Romanum*.⁹ A mártíraktabban több ezer vértanú adatai szerepeltek, köztük pannóniai mártíroké is. Jól ismerjük például Szent Quirinust, az egyik első pannóniai szentet, akit megvesszőztek, majd malomkövel a nyakában a Szávába dobták; ünnepe június negyedikén van a *Martyrologium Romanum* szerint. A mártírok kivégzésének, vagy megkínztatásának eszközei különös jelentőséget kaptak: a kínzószerszámok biztosították a vértanúk identitását, a kínzóeszköz a keresztény szent „személyi igazolványa”, attribútuma, melynek segítségével azonosítani lehet. A kínzások között a rostélyon való megsütés (Szent Lőrinc), a megkövezés, az elevenen való megnyúzás (Szent Bertalan apostol esetében), a megvakítás is szerepelt. A nem autentikus és hiteles mártír-akták arról ismerhetőek fel, hogy utólagosan irreálisan sok bennük a horrorisztikus elem, az abszurditásig vitt borzalom. Nagyon gyakori eleme a kínzásoknak a test lemeztelenítése, a nyilvános megszégyenítés, amelyet Isten csodás módon akadályoz meg: Szent Ágnesnek pillanatok alatt földig érő haja nő, ami betakarja a testét, Szent Borbála testét a földből felszálló köd és az égből leereszkedő felhő úgy

beburkolja, mintha teljesen föl lenne öltözve. A női test megcsonkítása is szerepel a mártíráktákban, például Maxentius császár feleségéé, vagy Szent Ágotáé, akinek a melleit levágja a hóhér, de aznap éjjel Szent Péter jelenik meg a börtönében, aki meggyógyítja őt.

A legkorábbi, szöveg szerint is ismert európai mártírdramák közé tartoznak Hrotswitha von Gandersheim (932–1002?) drámái, amelyeket Kr. u. 962 körül írt, s amelyekhez szintén a mártírákták szolgáltak forrásul. Hrotswitha művei között hat dráma van: *Gallicanus*, *Dulcitiuus*, *Calimachus*, *Abraham*, *Pafnutius*, *Sapientia* címmel. Főszereplői olyan nők, akik jó útra térítenek pogány férfiakat (Drusiana), vagy saját maguk a bűnös élet után jó útra térnek (Mária, Thais), illetve akik mártírhaltal halnak, hogy megőrizték tisztaságukat.¹⁰ A középkori hagiográfia egyik paradoxona, hogy a nem a testiségről szóló szövegekben is nagyon fontossá válik a (női) test. Hrotswitha minden drámájának középpontjában is ez áll, de éppen azért, hogy de-erotizálja, erotika-mentessé tegye a testet, amelyhez csak annyiban tartozik hozzá „nőisége”, hogy Isten éppen a leggyengébbeket választja ki arra, hogy megszegyenítse velük az erőseket. A női test a drámákban a belső harc és a megváltás színtere. A szüzesség elvesztése, a szexuális szabadosság minden emberi bűn paradigmája, a szüzesség megőrzése pedig a világi bűnök és az ördögi erők elleni győzelem szimbóluma. A „bordély” mint a „világi bűnös élet” analógiája három Hrotswitha-dramában is megjelenik. A test kísértései, a test fetiszálása egészen extrém formákat öltenek: Calimachus a már halott Drusillát készül meggyalázni a kriptában (Hrotswitha világában minden nő fenyegetetté válik a szexuális abúzustól, még akár a halála után is), Sapientia testét pedig többszörösen megcsonkítják, darabokra tépik. A drámák végén a hősnők (például a feltámasztott Drusilla, vagy a jó útra tért Thais) a szerzetesi életet választják. Hrotswitha szerint ez is „imitatio Christi”, és az a fajta mártíromság, amellyel a szerzetesek és apácák feláldozzák magukat Istennek, nem kevésbé nehéz és értékes, mint a szentek látványos passiója. A keresztény tökéletesség két formájának közös alapja a test átjuttatása a földi megpróbáltatásokon (vagy próbákon) át a spirituális végcélba, amikor is a feltámadáskor a meggyalázott, megcsonkított testek újra épek lesznek (Szent Ágoston tanításai szerint).

Hrotswitha drámái közül a *Dulcitiuus*ból készített, 1520 körüli magyar fordítás az első anyanyelvi adaptáció. A ma *Három körösztyén leány*ként emlegetett szövegben három fiatal lány vállalja a mártírhaltal hitük és szüzességük megőrzéséért: a két idősebb nővér máglyahalált hal, a legfiatalabbat egy nyílvesző lövi át. Mindhármuk halála könnyű és fájdalommentes azokhoz a borzalmakhoz képest, amelyekre a kínzóik szánják őket. Isten (angyalai révén) azonban megkíméli őket a szenvedéstől, így éppen nem a kínok nagysága, hanem a kínoktól való megszabadítás, a kínok hiánya jelzi azt, hogy áldozatuk mennyire értékes: „fogák ottan szegényöket és kezöket, lábokat megkötözvén, a tűzben veték, de az Úristen, im olyan nagy csodát tett velök, hogy sem

¹⁰Pintér Márta

Zsuzsanna: *A Sándor-kódex irodalmi programja: Hrotswitha Dulcitiuusának magyar recepciója.*
In: *A nők és a régi magyarországi vallásosság.* (Szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya.) MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest, 2015, 277–292.
Bod-kódex; Sándor-kódex, XVI. század első negyede. (Bev., jegyz. Pusztai István.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1987.

¹¹A magyar középkor irodalma. (Szerk., kiad. V. Kovács Sándor.) Szépirodalmi, Budapest, 1984, 1050.

¹²Alexandriai Szent Katalin verses legendája. (Toldy Ferenc kiadása.) Landerer és Heckenast, Pest, 1855, 150. <http://mek.oszk.hu/17000/17077/17077.pdf>

¹³Uo. 183.

¹⁴Erika Fischer-Lichte: i. m. 95.

ruhájuk, sem testük, sem hajuk meg nem ége, de ha mint csak elalutak volna, lelköket istennek megadák”.¹¹ A Sándor-kódexben, amely a *Három körösztyén leányt* tartalmazza, *Tundalus látomása* következik a mártírdráma után. A pokolról szóló látomásban a pokolbeli kínzás éppen olyan abszurd és elborzasztó (mindig újrakezdődik), mint Sapia megkínzása a földi szenvedés idején. Van még egy középkori magyar nyelvű, dramatikus szövegünk, az Érsekújvári-kódexben fennmaradt *Alexandriai Szent Katalin verses legendája*. A latinból fordított szöveg harmadik részében olvasható maga a mártírium: A császár így küldi Katalint a börtönbe: „»És, ti szolgálaim, ezt gyötörjétek, / És igen szörnyen ezt verjétek, / És gerebennel szaggassátok / Ő testét, és ötet nagy erősen tartásatok.« / És így az szizet elragadák, / És ver-vén oly igen kénzák, / Hogy ő vére mind elárada, / És testében ép nem marada; / Azután ötet felvevék, / És az setét temlecben veték.”¹²

A végső kínzási jelenet a 3420. sortól a 4065. sorig tart. A borotvával, késekkel teli négy kereket, mely Katalin megkínzására készült, egy angyal széttöri, szertehulló darabjai 4000 pogányt ölnek meg. A császár Katalint végül lenyakazásra ítéli, a hóhér egyetlen vágással megöli, így szenvedés nélkül jut a mennybe, ahol már várja égi jegyese. A császár feleségének azonban, aki szintén kereszténnyé lett, sokkal nagyobb kínt kell elszenvednie: „Mert emlejét kiszaggaták, / Azután nyakát elvágák, / Es testét el nem temeték. / Az népet is mind megölek.”¹³

A 13. században megjelenő, de csak a 15. században kiteljesedő (akár több napossá bővülő) passiójátékokban is sok az abszurditásig vitt kínzási jelenet. Erika Fischer-Lichte szerint ez összefügg azzal, hogy Jézust a kínzóik varázslónak, Isten fiának csúfolják, akinek hatalmában áll megszüntetni az emberi test esendőségét, visszaállítani az egészségét, az épségét (bélpoklosok meggyógyítása, vakok meggyógyítása), de képes a romlott, elpusztult test feltámasztására is (Lázár-jelenet), saját teste azonban ugyanazt az erőszakot szenved el, amitől minden ember retteg. Minél borzalmasabb módon teljesül be a kín a „bűnbakon”, az áldozatul felajánlott testen, annál nagyobb védettséget élvezhetnek a nézők, akik a keresztre feszítést egyébként is a mások bűneként élik át. A nagyszabású passiójátékok a német és a francia városokban egybeesnek a zsidó- és boszorkányüldözések első nagy hullámával, de hatottak rájuk a flagelláns mozgalmak, a kiliazmus és természetesen a nagy pestisjárványok is. Az evangéliumoknál jóval borzalmasabb rituálék sorát illesztik be a passióba (Jézus fejét beburkolják, és ki kell találnia, hogy ki üti meg, szétfeszítik a karjait, hogy elérjenek a túl távolra ütött szögekhez, megköpdösik stb.), ugyanakkor megjelenik a verbális agresszió is, az esendő test szóbeli megcsúfolása. Maga a keresztre feszítés úgy zajlik, mint bármilyen céhes munka: a kínzók egymással tréfálkoznak, bort isznak, megpihennek közben, majd újra folytatják: „Ha mindenki ivott már, folytassuk, a munka vár! / Fogjátok a kötelet, magatokon erőt vegyetek, / tagjait a lyukhoz húzzátok egészen, / gyerünk, tovább, húzzátok erősen!” — olvasható például a Frankfurti passiójátékban.¹⁴

A ferencesek szerepe a középkori dramatikus és féldramatikus (*semi-drammatico*) látványosságok elterjedésében minden országban meghatározó, s nekik köszönhető a *Vir Dolorum* (a fájdalomak férfja) tiszteletének megerősödése is a 14. században. (Angliában a középkori misztériumciklusok közül négy bizonyítottan ferences szerzőtől ered.) Assisi Szent Ferenc működéséhez már kezdettől fogva hozzátartozik a teatrális elemek felhasználása a tértítésben és a prédikálásban, s a teatralitást saját életútjának fordulópontjain is tudatosan alkalmazza. A hatáskeltés érdekében tett — sokszor meghökkentő — gesztusok hozzájárulnak ahhoz a népszerűséghez, amelyet a ferences rend a városi polgárság és a parasztság körében szerez. Az a tény, hogy magyar nyelvű dramatikus szövegeink kivétel nélkül domonkos és ferences kódexekben maradtak fenn, azt mutatja, hogy a populáris regiszterben nálunk is érvényesülhetett a koldulórendek hatása. Vannak adataink arról, hogy a magyarországi német bányavárosokban is rendeztek passiójátékokat az 1400-as évek második felében, de sem német, sem magyar nyelvű középkori passiószövegünk sincs. Nagy számban maradtak fent viszont magyar nyelvű passióimádságok (például a Thewrewk-kódexben), amelyek szám szerint gyűjtik össze Krisztus szenvedésének adatait (Szent Brigitta látomásai alapján),¹⁵ s amelyek később az iskolai és a népi kéziratos énekeskönyvekben is feltűnnek, s még a 20. századi archaikus népi imádságok között is megtalálhatóak. Egy 1727-es elmélkedésgyűjtemény szerint „az ostorokkal ki-nyomatott Kristus vérenek csöppei két száz harmincz ezerig valának”, „tizen öt-ezer, három száz, és hetven veresegeket ejtettek rajta”, „hatvan-két ezer köny-húllatásokat onta: mikor a’ kertben veritékezne kilenczven hét-ezer, három-száz, és öt csöp véres veritéket ejte. Hajánál-fogva három-százszor huczoltatott, szakállá innét, vagy amonnét kézre tekerített-vén ötven-nyólcszor szaggattatott”.¹⁶

A túlzás, a hüperbolé retorikai alakzata lesz ezeknek a szövegeknek a szervező elve. A számmisztikát sem nélkülöző, de a dokumentáltság, a hitelesség képzetét keltő pontos számokkal a vizuális megjelenítést a nyelvi, szinte már *mágikus* kifejezés váltja fel.

A középkori szövegek hiánya ellenére a középkori hagyomány barokk továbbéléséről, és ezeknek a forrásoknak az ismeretéről tanúskodnak a 18. századi ferences (csíksomlyói) passiójátékok. A több mint negyven magyar nyelvű passiójátékból 32 tartalmazza a keresztre feszítési jelenetet. Az 1733-as passiójáték 2. jelenetében az angyalok hozzák a mennyből Jézus kízóeszközeit, vagyis az *Arma Christi* motívumot látjuk magunk előtt,¹⁷ az 1734-ben színre vitt passiójáték pedig a szenvedő Jób történetét állítja előképként Krisztushoz, aki saját maga sorolja fel szenvedéseit:

CHRISTUS

*Véremet pediglen, ha akarod tudni,
Cseppenkent kívánod azokat számlálni,*

¹⁵Korondi Ágnes: *A misztika és a középkori magyar nyelv a kolostori kódex-irodalomban.* PhD disszertáció, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár, 2014, 186.

¹⁶Idézi Medgyesy S. Norbert: *A csíksomlyói ferences misztérium-drámák forrásai, művelődés- és lelkiégtörténeti háttere.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Piliscsaba – Budapest, 2009, 234–240. (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források 5. – PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák 1.)

¹⁷*Ferences iskoladrámák I. Csíksomlyói passiójátékok 1721–1739.* (Szerk., sajtó alá rend. Demeter Júlia, Kilián István, Pintér Márta Zsuzsanna.) Argumentum – Akadémiai, Budapest, 2009, 609–612. (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 6/1.)

*Kilenczvenszer felet, két ezer s ezerni
Ezerek ki foltak, nem több, eppen ennyi.*

*Ostorozásimban ujabban sok számot
Mondhatok ti néktek, tudva valóságott,
Hatszor ezereket, hatszáz hatvan hatot,
Sok verésim mián ennyi csópp ki hullott.*¹⁸

Hasonló jelenet van az 1736-os passióban is, itt az epilógus foglalja össze a szenvedés történetét:

*Mikor pedig Urunk meg koronáztátot,
Az hegyes tövissek harmincz száz lyukákat
Úttek eő Sz[ent] Fejin, s értünk siránkozott,
Kilencz szaszszor pedig sirva ohájtozott.*

*Kik halált mingyárást okozhatták vólna,
Oly kínzásokat, ha Isten nem lét vólna,
Szászor, s hátván kétczer szenvedett magában,
Tizen kilenczer vólt utolsó órában.*¹⁹

Azokat az apokrif jeleneteket, amelyekre Erika Fischer-Lichte hivatkozott a Frankfurti passióban, Csíksomlyón 300 évvel később még ugyanabban a formában látjuk viszont: az 1751-es passióban például bekötik Jézus szemét, hogy ne lássa, ki üti őt meg: „Kössük bé szemeit, valyon meglátná-é, A ki pofon ütné, s kétszer nyakon verné”,²⁰

²⁰Fülöp Árpád:
Csíksomlyói misztériumok.
Budapest, 1897, 116.
(Régi magyar könyvtár 3.)

²¹Uo. 117.

²²Uo.

²³Uo. 240.

²⁴Uo. 162.

²⁵Uo. 184.

²⁶Uo. 188.

²⁷A halandó testbe
öltözött halhatatlan isten
szenvedésének rövid
bemutatása. Csíksomlyó,
1743. április 12.

„Miles Quartus: „A ki nyakon csapja s le köpi orcáját, Jó török dohánnyall meg töltöm pipáját”.²¹ A kínzói bort isznak, tréfálkoznak vele, mint a Frankfurti passióban: „Lictor primus: Fel jövének a hegyre, hocza egy kupa bort, Az uton miatta el nyelém a sok port! Köszönts d a Kristusra, mert eő is meg issza!”²² Az 1766-os passió végén az egyik katona ezt mondja Krisztusnak: „Fekügy le kerengő, királyi ágyadba / mert itt, tud meg, hogy nem háborgat a bolha”.²³

Az 1759-es passióban Jézust „ördögös ámító”-nak (vagyis varázslónak) nevezi Annás.²⁴ Pilátus azt mondja: „Tetejétől fogva talpig meg verettem, Szemetek láttára vérbe kevertettem, Jol lehet én vétket ő benne nem löltem. Csontairól a hus, látom leszagadott, Már is halálra vált, im mint ell langadott.”²⁵ Sokat kellene várni a kovácsra, aki nem jön, ezért a lictor vállalja a szögek beütését, de nem sikerül neki elsőre: „Huzad a két karját még vagy két ölnire / Válllél el vállától bárcsak egy singnyire / had érhessen könnyen a lukak helyére / Az után szeget tégy gyenge tenyerére!”²⁶ Végül egy cigányember üti be a szeget, aki a purdjával együtt ott segédkezik. Egy másik darabban a kovács jó pénzért vállalja a munkát: „Jo szível el megyek, mert egy vagy ket garast, Tudom mingárt kapok, ha meg cselekszem azt”.²⁷

Az 1758-as passióban a kereszttúton is gúnyolják:

„PERANUS: Pengesd meg a farát,/ hadd menjen szaporán,/ Talán
köszvény vagyon néki lába szárán.

²⁸Passiójáték Krisztusról
és a 12 ifjúról.
Csíksomlyó, 1758.
március 24.

ANTENOR: Jöszte, mit kerengesz, / fogd meg egyik részit, / Látod,
hogy nem bírja / a maga keresztit.

MENDICUS: Én koldulni jöttem, / nem keresztemelni, /Mindazon-
által fogom,/ talám megfizeti.”²⁸

A kétféle beszédmód ambivalenciáját még jobban felerősítik a
kortárs jelmezek és a scenikai megoldások, amelyekről a szerzői
utasításokból értesülhetünk.

A szereplők hétköznapi viselkedése, tréfálgozása, az anakro-
nisztikus kifejezések, a passióban feltűnő erdélyi helynevek a jelen
időbe és a passiójáték terébe helyezik a kivégzés aktusát, azért,
hogy még jobban nyilvánvalóvá tegyék azt, amit a játék paratex-
tusa szinte minden esetben megfogalmaz: a bűnök elkövetői újra
és újra keresztre feszítik a megváltót, s a bűnbeesés újra és újra meg-
ismétlődő rítusát csak őszinte bűnbánattal lehet felülírni. Az 1743-as
passió epilógusa így szól:

*Minyájon, kik ide gyorsan fárattatok,
Es mind eddig itten ma meg marattatok,
Christusnak keserves kinyait láttátok,
Vegre csudalatos halálát láttátok.*

*Oh, hanszor e keppen megostoroztatik,
Az Isten Báránya tóllúnk kinosztatik,
Hanszor magos keresztfára szegesztetik,
Es rut gondolattal oldala nyitattik.*

²⁹A két kéziratosszöveg a
Régi Magyar Drámai
Emlékek 18. századi
sorozatának 6/2.
darabjában, a Ferences
iskoladramák II.
kötetében fog megjelenni.

*Hitesd el magadal, Ember, bizonyára,
Hogy midőn vétkezel haláloson tudva,
Mindanyiszor Istent huzod az halálra,
Szent Páll Apostol azt nyilván bizonyitya.”²⁹*

Ez a fajta szerzői elvárás (ne felejtjük el, hogy ezeknek a játé-
koknak a szerzői ferences szerzetesek) tehát a mű befogadásának
egy transzcendens, nem az irodalmisághoz, hanem a keresztény
hithez tartozó aspektusát helyezte előtérbe, a kívánt eredmény a
nézőtően felhangzó sírás, zokogás, a megtérés, vagy a szerzetesi
elhívatás volt. Arra, hogy ez a szerzői metódus mennyire jól mű-
ködött, és mennyire elmosta a határt fikció és realitás között, az
egyik csíksomlyói passió esete a legjobb példa: a Kis-Somlyó hegy
oldalában felállított keresztúton zajló passió nézői képtelenek vol-
tak tovább szemlélni Krisztus szenvedésének naturalisztikus jele-
neteit, ezért megverték és szétkergették a római katonákat játszó
szereplőket, így az előadás félbeszakadt. Az adat ugyanakkor pa-
radox módon éppen azt jelzi, hogy az előadás tökéletesen elérte a
célját, és a maga nemében kiváló lehetett.

A kor hatalma

1

*A kor a benne élők
tudatalattija,
és az mégiscsak félő
mennyi durva hiba
kerül át így a közérzetbe,
mennyi sunyi rosszakarat.*

*A koré vagy a valóságé,
ami nem is csak úgy igaz,
ahogyan fúj a vad szél.*

A kor lelketlen és pimasz.

*Meg lelkesült. De bár ne lenne!
A kor világa nem világ,
csak vágyódás a végtelenbe,
és zsugorodás legkivált.*

*Mindenki nagy lehet, de
mégis törpe a kor,
ha nem hallgat a képzeletre.
Ha nem szeret — majd eltípor.
Ha eltípor, muszáj utáljon,
muszáj a vad harag,
mint eszme. És mint lábnyom
— átlépve valóságon —
önmaga marad?*

*Csak felhasad a pillanat,
csak élni kezd a titkolnivaló,*

*és hullik, mint a sár, a hó,
a kor hava, a kor sara
szennyez be
és mosdat meg egyszerre.
Ha kimaradsz, az nem segít,
ha föllázadsz, az elveit
hangsúlyozod.*

*A megbocsátás a titok.
Ki megbocsát, az mindent elveszít.
A pusztulást magaddal elhozod.*

2

Épül, épül egy zárt jövő,
de omlik a jelen.
A bátorságod félelem,
a félelem erő,
mit benned fejt ki ellenséged,
már önmagad is alig érted.

S ha érteni mered,
az összefüggések kutyája
nem árnyékként követ,
de azt kívánja, hogy magára
vonhassa a figyelmedet,
s a múlt felé a bajból elvezet.

A múlt felől átváltozott világ
lép ki föled,
régi erényed most hibád,
a régi homály most sötét,
persze ez is csak semmiség,
az ellenséged most barát,
mutatja: hogy csináld,
már érzed a csalódás hűvösét.

3

Ó, mondd, hányféle furcsaság
unalmas összessége a világ?
Hányféle közömbös dologból
építesz jó képet magadról?

A valóság karambol
egy-két nemlétező között.
Hogy a teremtés ismétlődik
meg így?

Közöny
lába lóg le a földig.
De máris ott a híd,
amelyen fölmehetsz,
hogy megtaláld a mennyben
az ellenségedet.

Ki is jutalmazhatna szebben,
ha nem a képzelet?

Trauma, törvény, titok

MOLNÁR ILLÉS

Szubverzív hit Richard Wurmbrand és Visky András írásaiban

1981-ben született. A Károli Gáspár Református Egyetemen diplomázott magyar és kommunikáció szakon. Költő, kritikus. Legutóbbi írását 2019. 3. számunkban közzöltük.

A traumatapasztalat nyelvi következményeinek áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalma van, éppen ezért elkerülhetetlen, hogy mindenekelőtt tisztázzuk, jelen esetben milyen jelentéssel is használjuk a „trauma” szót. Az alábbiakban tehát a következő értelemben használjuk, Menyhért Anna definíciója szerint: „A trauma tehát egy sérülést okozó életeseemény, amely elszenvedőjét kiszakítja egyrészt az időből, saját életének folytonos idejéből, másrészt pedig a nyelvből, a nyelvben-létből, hiszen fő jellemvonása, hogy nem elmondható. Gyógyulása pedig alapvetően nyelvi jellegű, hiszen az elmondás révén valósul meg. Az irodalom összefüggésében mindezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a trauma akkor válik irodalmi értelemben elmondhatóvá, ha kialakul az ehhez szükséges irodalmi nyelv. Ez a nyelv nem elfedi a traumát, nem hallgat róla, hanem színre viszi a törést, azt, hogy a trauma előtti nyelv alkalmatlan a trauma elmondására, s ugyanakkor azt is megmutatja, hogy a szakadásnak az új nyelvben látszania kell, mert múlt és jelen csak így kerülhet benne újra kapcsolatba. Ez a nyelv már nem lehet naiv, gyanútlan: sokkal inkább a kételyt, a bizalmatlanságot magában foglaló, a megszakítottság és a szorongás emlékét őrző, az uralhatatlanság tudását elfogadó, a másikat így is megszólító mégisbeszéd.”¹

¹Menyhért Anna:
Elmondani az elmondhatatlant. Trauma és irodalom. Anonymus, Budapest, 2008, 6.

Jelen vizsgálódásunkban olyan traumákat tematizáló szövegekkel foglalkozunk, amelyek a huszadik századi diktatúrák rémuralmaira reflektálnak, azaz a sérülést a fennálló „rend” és a „törvény” nevében okozták, az áldozatoknak tehát nemcsak a konkrét fizikai inzultust kellett elszenvedniük, de a törvénytelenység, a fennálló hatalom általi kivetettség érzését is, legtöbbször anélkül, hogy ők bármilyen tudatos ellenállást folytattak volna. Szövegpéldánk olyan, a romániai kommunista diktatúra ideje alatt meghurcolt keresztényekhez kapcsolódnak, akiknek lelkiismereti hagyományai a bibliai ki nyilatkoztatás fényében nemcsak a hatalomnak való engedelmességet veszik meglehetősen komolyan, de az ellenség szeretetének parancsát is. Saját sorsukra adott reflexióik így a (jogi és teológiai értelemben vett) törvény, a titok és a viszony kapcsolatára izgalmas perspektívából kérdeznek rá.

Richard Wurmbrand, a zsidó származású, kommunistából evangélikus lelkészé lett igazhirdető 1948 és 1964 között összesen tizen-

²A szövegben megadott oldalszámok az alábbi kiadásra vonatkoznak: Richard Wurmbrand: *Beszédek a magánzárkában.* Koinónia, Kolozsvár, 1996.

négy évet töltött Románia börtöneiben, ebből hármat magánzárkában. Ekkor „írta” (először fejben, majd utólag lejegyezve) a *Beszédek a magánzárkában*² címmel megjelent könyvét. Az elszigetelt, extrém helyzetben végigvitt gondolatfutamok nyilván az alapvetően közösségi hagyományként létező keresztény diskurzust egészen más, gyakran provokatív, vagy akár „eretnek” gondolatokkal írják tovább, a protestáns hagyományból fájoan hiányzó, ám a sivatagi atyáktól Simon Weilig tartó kontemplatív hagyomány nyelvéhez közelítve, elegyítve az elmélkedést a magánzárka és a kínvallatások olykor brutális leírásaival.

A kötet elő- és utószava, valamint a rövid meditációk bizonyos részei mintegy a trauma fenomenológiájaként is olvashatók. „Egy törvény sem lehet igazságos, még ha isteni is, mert azonos parancsolatokat ró a különböző adottságú, különböző helyzetű emberekre” (12) — írja, de korántsem valamilyen relativizmus védelmében: keresztény meggyőződése a legdurvább megpróbáltatások közepe is kitart. Amit maga mögött hagy, az a doktriner dogmatizmus, amelyet viszont kvázi bibliai fundamentalista eszközökkel kommentál: „dogmatikailag Dávid és Jób sem cselekedett helyesen, amikor Istennel vitatkoztak” (6).

A kötet utószavában beszámol egy orosz pappal folytatott beszélgetésről, melynek tanulsága: „a kereszténységben képtelenség bármilyen rendszeres teológia” (150), amit (a kontextussal is számot vetve) úgyszintén nem kell dogmatikus kijelentésként olvasnunk, csupán figyelemfelhívásként arra a tényre, hogy ami a trauma fizikai és pszichés túlélését jelenti, és annak nyelvet ad, az nem a teológiai korrektség, hanem a hit radikálisan személyes megélésének, az Istennel — és nem az Istenről — folytatott beszédnek a helye és nyelve. Ez a nyelv nem habozik számon kérni az Urat („És mi lesz azokkal, akik legyőzetnek a bűn által, habár törekednek a szentségre? A szeretet e törvény szerint mindig vesztes lesz, legyőzetik.” [18]), vagy akár pontról pontra bebizonyítani a tízparancsolatról, hogy mennyire igazságtalan követeléseket tartalmaz. „Egy dologban most már biztos vagyok: más a parancsolat és más a te szándékod” (17) — vonja le a következtetést. A törvény igazságtalanságából tehát nem a hit tagadása következik, hanem annak át-lényegülése: Isten nem egy elméletrendszer eleme, hanem a társ, a Másik, akivel vitázni lehet, akit meg lehet szólítani, akit számon lehet kérni, sőt: helyzetéből (és a beszélő helyzetéből is) fakadóan az egyetlen, akit igazán számon lehet kérni. „Júliának se sikerült volna anatómiai disszertációt tartani Rómeó testéről” — írja (151).

Abszurd, tragikus helyzetében Wurmbrand vékony kis könyve olyan huszadik századi misztikát teremt, amelyben nyoma sincs a kortárs, piacositott kvázi-misztika eszképzimuszának, ellenkezőleg: a jelenlét mindent elsöprő totalitása élteti. Ez a jelenlét adja számára az eszközt ahhoz, hogy az épp megtörténő szenvedéseit — az örök-lét perspektívájából — már az adott pillanatban pusztá emlékként

kezelje (121), azaz decentralizálja saját itt-és-mostját, aktuális perspektíváját egy (a Biblia memorizált részleteinek a helyzetre alkalmazott, személyes hermeneutikájából levezetett) szövegértelmezési horizont pozíciójából.

Istent egy helyen így szólítja meg: „Be kell látnod, hogy neked is szükséged van Jézusra, szintűgy, mint nekem. (...) Neked is szükséged van az ő megtestesülésére, akárhogy nekem, csakhogy másért.” Ez a mellérendelő pozíció a könyvben is gyakran idézett Énekek éneke metaforikus szerelmi lírájának nyelvét írja tovább egy több évtizednyi házasság ismerős szereteteli zsörtölődésének nyelvévé.

A traumát elmesélhetővé, átadhatóvá tevő hit nyelve tehát nem a tan, hanem a viszony, a (megosztott) titok nyelve. Azé a titoké, amit az Ábrahám és Izsák történetét olvasó Kierkegaardt olvasó Derrida kerülget: „A titokban való osztozás nem a titok ismeretét vagy a titoktartás megszegését jelenti, hanem azt, hogy megosztunk valamit, amiről nem tudunk semmit, amit nem tudunk meghatározni.”³ A fiával a Mória hegyére baktató Ábrahám helyzete legalább olyan egymással ellentétes szélsőértékek mentén értelmezhető, mint Wurmbrandé: „Ábrahám azonban mindenkinél nagyobb volt, nagy az ereje által, melynek mértéke az erőtlenség, nagy a bölcsessége által, melynek titka a balgaság, nagy a reménye által, melynek formája az örület, nagy a szeretete által, mely egyben gyűlölet, önmaga gyűlölete.”⁴ Akár Ábrahám, Wurmbrand is a „hétköznapi ész” számára követhetetlen összefüggéseket mond, amikor egyszerre kéri számon Istent a szenvedéseiért, és egyszerre fogadja el tőle azt a köztük levő viszony pecsétjeként (hiszen Krisztus szenvedéseihez kapcsolja a sajátját és az előtte járókét is⁵).

Ábrahám tehát megőrzi a titkát, ugyanakkor válaszol Izsáknak. Nem hallgat, de nem is hazudik. Nem állít valótlant. A *Félelem és reszketésben* (Harmadik probléma) Kierkegaard a kettős titokról elmélkedik: Isten és Ábrahám, valamint Ábrahám és az övéi titkáról. Ábrahám nem beszél arról, amit Isten neki, egyedül neki parancsolt, nem beszél róla sem Sárának, sem Eliezernek, sem Izsáknak. Őriznie kell a titkot (ez a feladata), mert olyan titokról van szó, amelyet muszáj őriznie, kettős szükségből, hiszen valójában nem is tehet mást: hiszen nem ismeri a titkot; tudja ugyan, hogy létezik, de nem ismeri az értelmét és végső okait. Független a titoktól, mert benne áll.⁶

Hasonlóképpen áll a (soha meg nem ismert) titokban a Wurmbrandhoz életrajzilag és gondolatilag is kapcsolódó Visky András lírai és drámaírói munkássága. A költő apja, Visky Ferenc a huszadik század közepén zajlott református evangéliumi ébredéshullám egyik erdélyi kulcsfigurája volt. Az angolszász puritán és a német pietista irányzat hazai örököseként az Evangélium radikálisan személyes értelmezését, annak életet átformáló, megújító erejét hirdette. Mindennek folyamánként börtönbe került (ahol többek kö-

³Jacques Derrida: *Adni – kinek? A tudás paradoxona*. In: *A halál adománya*, III. fejezet, 17. http://hunlit.lett.ubbcluj.ro/data/Andras/tantargyak/Komparatisztika/DERRIDA_a_halal_adomanya.pdf (2018.02.12.)

⁴Visky András: *Reggeli csendesség*. Harmat, Budapest, 1995, 58. (A szerző Kálvint idézi.)

⁵Richard Wurmbrand: i. m. 142.

⁶Jacques Derrida: i. m. 4.

⁷Visky András:

Júlia.

Magyar Rádió Rt. –

Fekete Sas,

Budapest, 2003.

⁸Visky András:

Rádiójáték.

Látó, 1999/12. 56–89.

In: *Ki innen.*

Hét színházi kísérlet.

Koinónia, Kolozsvár,

2016, 253–290.

⁹Visky András: *Pornó –*

Feleségem története.

In: *Ki innen*, i. m. 83–175.

¹⁰Visky András:

Ha megh. Koinónia,

Kolozsvár, 2003.

¹¹Visky András:

Gyáva embert szeretsz.

Jelenkor, Pécs, 2008

¹²Visky András:

Nevezd csak szeretetnek.

Jelenkor, Pécs, 2017.

¹³Visky András:

Gyáva embert szeretsz,

i. m. 10.

zött Richard Wurmbbrand cellatársa is volt), feleségét és hét gyereket pedig — köztük a másfél éves Visky András — kitelepítették a Duna-deltához.

Ennek az időszaknak a történetei az elmúlt két évtizedben sok Visky-mű forrását adták. A legismertebb talán a *Júlia*⁷ című dráma, amely a szerző édesanyjának fiktív monológja, de ugyanennek a történetnek más fókuszú színpadi feldolgozása a későbbi *Rádiójáték*⁸, és a tágabban értelmezett diktatúratapasztalat áll a *Pornó*⁹ című dráma középpontjában is. A 2003-as *Ha megh*¹⁰ című verseskötet egy egész ciklust szentel a témának (*A szentek életéből* címmel), a 2008-as, negyven verset tartalmazó *Gyáva embert szeretsz*¹¹ szövegei szinte egyetlen centrum köré rendeződnek: és ezen a centrumon nemcsak a kitelepítést, a szülők életét és a szerző hozzájuk fűződő viszonyát értjük, hanem az ezzel párhuzamos küzdelmet a keresztény hittel a hitért: hitben. A költészet téje tehát a súlyos örökséghez képest megalkotható lírai identitás.

A fogság alatt — ahogy a szerző arról megannyi interjúban megemlékezik — édesanyjuk mindennap bibliai történeteket mesélt. Ez volt az a narratív keret, amelyben a mindennapi valóságot értelmezték. Az, hogy ez mennyire határozza meg Visky költészetét, a legutóbbi, *Nevezd csak szeretetnek*¹² című kötet hátoldaláról is egyértelműen kiderül: „Egyetlen könyvet ismerek behatóan, azaz mindennel együtt, ami és aki vagyok: a Bibliát.” Ez a „cenzúrázatlan, véres és boldog megváltástörténet” vált a költő poétikai anyanyelvévé.

Ahogy a trauma egyik sajátossága, hogy felfedi a világról alkotott képünk, belső modellünk elégtelenségét, felszínességét, hazugságait, úgy a metanoia hittapasztalata, (bár egészen más formában) ugyanezzel a következménnyel jár, ezért nem csoda, hogy Visky András lírájában a kettő szinte elválaszthatatlanul egybefonódik. Jól illusztrálja ezt az 1964, a *hetedik év*¹³ című vers a 2008-as *Gyáva embert szeretsz* című kötetből. Ugyan a költemény nem a konkrét kitelepítés-tapasztalatot idézi, de talán éppen ezért mutatja a maga komplexitásában, milyen érzékkel nyúl a szerző olyan témákhoz, amelyek az elmondhatóság határán mozognak. A vers a konkrét évszám- és életkor-megjelöléssel egyértelművé teszi annak konkrét életrajziségát, miközben a narratíva két „nagy elbeszélést” is invokál. Az első sor rögtön Ábrahám és Izsák történetét idézi: „Magaddal vittél a hegyre”, a második sorban pedig már Akhilleuszra gondolunk: „Belemártottál, sarkamnál fogva, / Ösztövére aszszonyok sírásába”. Az elbeszélőt apja egy haldoklóhoz viszi, majd kéri, imádkozzon érte.

*És amikor végre belefogtam, és nem
jött egyetlen árva szó sem tőlem,
De amik jöttek, valami atyáról,
Akit magunkénak szólítottam ott,*

*A csendben hörgő férfitra meredve,
Amik jöttek mégis, ismeretlen
Üregből törtek fel, ismeretlen
Állatok hangján, jöttek az
Ismeretlen sötét mélyből, belőlem.*

A versszak tehát háromszor nevezi ismeretlennek az ima forrását: üreg, állatok, sötét mély: a szavak a tudatos énképen kívülről, egy nyugtalanító, félelmetes helyről jönnek. Az ima egy olyan titokként lappang tehát a vers beszélőjében, amelynek maga sincs birtokában. Akárcsak Ábrahám, a fent már idézett Derrida-szöveg értelmezésében: „Abban osztozunk, ami nem osztható meg, olyan titokban, amiről nem tudunk semmit, sem ő, sem mi. A titokban való osztozás nem a titok ismeretét vagy a titoktartás megszegését jelenti, hanem azt, hogy megosztunk valamit, amiről nem tudunk semmit, amit nem tudunk meghatározni.”¹⁴

¹⁴Jacques Derrida:
i. m. 17.

Ahogy Akhilleusz az anyja a Sztüx vizébe mártja, hogy sebezhetetlenné váljon, úgy ebben a versben az apa mártja fiát az aszszonyok sírásába, amikor egy haldoklóhoz viszi. De ezzel párhuzamosan Ábrahámként föl is áldozza: az élmény során megnyílik számára saját ismeretlen mélye, azaz többé már nem lesz ugyanaz az ember. És itt érezhetünk egy párhuzamot Akhilleusszal, akit az alvilág (a halál) folyójába mártanak meg: ő sem lesz ugyanaz ezt követően, őt is meghatározza ez a tapasztalat, ahogyan — és erről az Írás nem ír — azt is csak elképzelni tudjuk, amit Izsák megélt az áldozati oltáron. Derrida a bibliai történetet olvasva Ábrahám beszédéről ezt mondja: „Nem emberi nyelven beszél, (...) olyan nyelven beszél, mely az istenségtől származik, »nyelveken szól«.”¹⁵ A versben ezt a glosszológiát az egyes szám első személyű elbeszélő tudja magáénak: nem a pütkösi nyelveken szólást, amit mindenki ért, hanem azt a fajtát, amiről Pál apostol beszél: „Mert amiért imádkoznunk kell, nem tudjuk úgy kérni, ahogyan kell, de maga a Lélek esedezik értünk kimondhatatlan fohászkodásokkal.”¹⁶ Azaz olyan nyelvet, amelynek emberek közötti jelértéke nincs, csupán a megszólalás ténye maga, mert valódi címzettje: Isten.

¹⁵Uo. 13.

¹⁶Pál apostol levele
a Rómaiakhoz, 8.26
(A Biblia szövegeit itt
és máshol is a Magyar
Bibliatársulat revideált új
fordítása szerint idézem.)

„Ha közös vagy lefordítható nyelven beszélne, ha úgy válna érthetővé, hogy meggyőző módon tárná fel indítékait, akkor engedne az etikai általánosság kísértésének, amelyről már megállapítottuk, hogy felelőtlennek tesz. Akkor nem lenne többé Ábrahám, az egyetlen Ábrahám, aki különös viszonyban áll az egyetlen Istennel. (...) Ám a felelősségnek nemde mindig más nyelven kell megszólalnia, mint az a nyelv, amelyet a közösség már nagyon is jól megért?”¹⁷

¹⁷Jacques Derrida:
i. m. 14.

Az etika, a törvény elveszi az egyéni felelősség súlyát, hiszen az egyéntől függetlenül kialakított rend, meghozott törvény felment a tetteimért való felelősség alól és az általánosságba süppedt. Valódi felelősséget tehát csak olyan tettért vállalhatok, ami nem az etikából vagy a törvényből fakad. De akkor miből? Ábrahám esetében ez

(korántsem a kierkegaard-i „ugrás”, inkább) az Istennel folytatott, megalapozott bizalmi viszony. Mint ilyen azonban nem átadható, nem verbalizálható tantételekké, nyelve tehát a titok nyelve marad, a róla való beszéd éppúgy az elmondhatatlanságot, a „törést” színre vivő mégis-beszéd, mint a traumáé.

A fent idézett versnél is plasztikusabban szövi egybe a bibliai és a személyes történet szálait *A kivonulás könyve* című vers.¹⁸ Ebben Isten népének pusztai vándorlása és a romániai forradalom képei vegyülnek. Az apa itt kortárs Mózesként a jól ismert ultimátumot adja Istennek: „Ha a te arcod nem jön velem, / egy tapodtat sem teszék”.¹⁹ De míg Mózes a pusztán és a Vörös-tengeren kel át, a versbéli apa a romániai forradalom viharaiba invitálja a „nagyalvó” Istent. Mindkét szereplő ugyanarra a sorsra jut: Mózes után őt könyv marad fönn, az apa pedig a vers végére a könyv egyik lapjáról vonuló „napi szakasz” lesz, azaz maga is szöveggé lényegül. A kinyilatkoztatásban való benne-lét azonban nem naiv vigaszkeresés, nem önsegítő terápia. Hiszen olyan szövegről beszélünk, amely önmagáról azt állítja: „élesebb minden kétélű kardnál” (Zsidókhoz írt levél 4,12), nem veszélytelen, hanem nagyon is véres és vére menő szövegről van tehát szó. Olyan felkavaró és felforgató szövegről, amely szerint, aki meg akarja nyerni az életét, elveszíti azt, amely szerint az elsőből lesznek az utolsók, és amely arra buzdítja követőit, hogy vegyék föl naponta a halálos ítéletet jelentő keresztjüket.

Egy ilyen keresztfelvételt idéz meg maga nyers brutalitásával az *Utazás B.-n át F.-be*²⁰ című Visky-vers is. A prózavers egy nő útját írja le, aki hosszú utat tesz meg, hogy híreket, leveleket és némi élelmet vigyen a táborba kitelepített rokonainak, barátainak. Mindennek fejében a kompnál őrködő négy fegyveres őr megerőszkolja, az egyik még a szivarjával is megégeti a nyakát. A legnehezebb mégis az utolsó sor: „pontról pontra úgy, ahogyan azt odahaza közösen eltervezték”. Mindaz, ami történt vele, tehát nem egy előre nem látható katasztrófa volt, hanem olyan döntés, amit nemcsak ő vállalt, de (a „közösen” ezt sejteti) a férje és/vagy a szülei, egyszóval az otthoni családjá is. Lehet-e egy ilyen eseménysorra, egy ilyen vállalásra érvényes etikai elvek alapján helyeslő vagy ellenző érveket felsorakoztatni? Van-e ebben a kontextusban értelme az olyan fogalmaknak, mint házasságtörés, paráznaság, áldozathozatal a közösségért? A racionális kategóriák itt csődöt mondanak. Wurmbrand *A szeretet esztelensége*²¹ című szövegében amellet érvel, hogy a szeretet felülírja a hideg észszerűséggel meghozott döntéseket. Hiszen logikusan nemcsak Jézus keresztalála volt irracionális, de az az ösztönös gesztus is, amiről a bebörtönzött szerző ír: mikor egy rabtársát kínvallatásra vitték, annak kiáltozását meghallva a többiek egy emberként követelték, hogy engedjék őt el, hiába tudták, hogy követelésük esélytelen, sőt, kontraproduktív. De ugyanilyen ésszerűtlen a madaraknak prédikáló Assisi Szent Ferenc és a magánzárkában igehirdetéseket celebráló Wurmbrand is. A saját

¹⁸Visky András:
Gyáva embert szeretsz,
i. m. 28.

¹⁹Uo. 29. (= 2Mózes
33.15: „Ha nem jön
velünk a te orcád, akkor
ne is vigyél tovább
bennünket!”)

²⁰Visky András:
Ha megh,
i. m. 29.

²¹Richard Wurmbrand:
i. m. 113.

testét másokért feláldozó nő története persze a maga dokumentarista realizmusával együtt is túlmutat önmagán, és bár nem explicit, de szuggesztív módon felidézi Krisztus áldozatát: „barakkról barakkra jár, levelek, élelem, élők és holtak a lista szerint, régi fényképek, kenyér és bor”. Az élők és holtak listája, a kenyér és bor osztásának motívumai is azt az olvasatot erősíti, hogy itt a konkrét kitelepítés-élményt feldolgozó szövegben a konkrét történelmi-politikai dimenzió túl a vers üdvtörténelmi dimenzióval is bír: magában hordozza az élet könyvét megnyitó, testét és véréát a népéért odaadó Krisztus képét.

A keresztény irodalom tehát nemcsak az oly sokszor bagatellizált etikai-normatív üzenettel rendelkezik, de kiélezett helyzetekben az elnyomó hatalommal szemben mindennél felforgatóbb eszközt tud adni: az öröklét perspektíváját, amellyel szemben minden diktatúra eszköztelen. A törvény — legyen az etikailag indokolható vagy egyszerűen csak elnyomó — védtelen az önmagán túlmutató, önérdekét akár módszeresen felszámoló titokkal — az áldozat titkával — szemben, hiszen a hit tapasztalata maga is egy egzisztenciális sebzettség-tapasztalat, bizonyos szempontból maga is trauma. A hit titkának traumája pedig bír akkora erővel, amely védettséget ad minden más traumával szemben: nem teszi semmissé azokat, de nyelvet, a törést színre vivő „mégis-nyelvet” ad az elmondásukra, ez pedig a gyógyulás és a túlélés előfeltétele. Amikor az egyház a föld alá kerül, vagy éppen a hatalomba jutva üres héjjá válik, akkor a periférián lévő hagyomány (a szemlélődő lelkiség, a puritanizmus, a pietizmus és társai) szólítja meg azt az Istent, akinek ereje híveinek erőtlenségén át mutatkozik meg, és akinek arca „időről időre átvérzi a történelem szövetét”.²²

²²Pilinszky János:

Ars poetica helyett,

<http://dia.pool.pim.hu/html>

/muvek/PILINSZKY/

pilinszky00001/

pilinszky00082/

pilinszky00082.html

(2018.02.15.)

Calumet

1985-ben született Budapestén. Író, műfordító, esz-széista.

1913 delejes, tapasztalatközei nyarán Calumetben közel hétezer bányász tartózkodott. Calumet csöppnyi porfészek Michigan államban, nem érdemes utánanézni, úgysem hinnéd el, alig jelölt, radar alatti pusztulás. Nem volt mindig ilyen, a századfordulón még gazdag cse-rekereskedelemnek és élénk oktatásnak örvendett, jól járt mindenki, aki itt élt vagy idevetődött egy hétvégére. Persze, itt sem volt az élet méznyalás, a munkásoknak például, *quelle surprise*, nehéz soruk volt. 1913-ban a bányászok ott voltak a városban, tárnáik és aknáik biztatató huzatában, ám éppen sztrájkoltak a C&H Copper Mining Company ellen, noha mindenki tudta, hogy a tiltakozásuk aligha fog eredményre vezetni. Magasabb fizetésre vágytak, érthető, azon kívül a gyermekmunka megszüntetését követelték, annál inkább, továbbá, és ez a bányászoknak különösen fontos volt, tiltakoztak az egyszemélyes aknafúrások ellen. Ezek jellemzően öngyilkos vállalkozások voltak, melyek lényege, hogy egyetlen bányászt előreküldenek a fúrógéppel, tegye a dolgát, ha a mennyezet rászakad, jöhet a bányakatasztrófa. A biztosító ilyenkor alig pár dollárt fizetett a családnak, a holttest sosem kerül elő, a vajúrók tudják, hogy arra nincs tovább. A bajlós kilátások ellenére meglepően sokan vállalkoztak az egyszemélyes fúrásokra, sokszor önként is. A későbbi vizsgálatok sem tudtak megállapítani semmilyen mintázatot, voltak köztük családosok és magányosak, a felszínen mosolygósak és letargikusak, törpék és langaléták, jó- és rossz hírűek egyaránt, a csekély bónuszért, amit a vezetőség felajánlott, néhány kivétellel bárki nekivágott a kockázatos küldetésnek. A Calumet-relett azonban előbb-utóbb halállal járt, mint a bombafejtés vagy az utódlás. A frissen kimarkolt mézsalagút vizes csendje búzlott, és amikor a gyöngye dúcoláson keresztül átesett az első ponty a felszíni tó gyomrából, a bányász tudta, hogy itt a vég. Sokszor nem is maga a beomlás, hanem a szivárgás után bekövetkező, lassú fulladás végzett a szerencsétlenekkel.

A vállalat félhivatalos álláspontja szerint ezek az áldozatok legalább nem kerültek semmibe. Ezt a véleményt egy ideig a bányászokkal szemben is képviselték — minél többen maradnak lent, annál több jut nektek. A bányászok azonban felismerték, hogy nem oszthatják magukat ketté, áldozatok és túlélők csoportjára anélkül, hogy ne vinné egyik magával a másik átkait. Éltek, lángoltak a babonák a gyertyafényben. Megkezdődött hát a sztrájk, hetek teltek el patthelyzetben, munka nélkül, és emiatt sok bányászcsalád éhen maradt. Valamivel később, cudar körülményeiket enyhítendő, a bányászok nyugati szövetségének női tagosztálya karácsonyi mentőakciót szervezett a gyerekeknek. Az eseményre nagyjából ötszáz gyermek és kétszáz felnőtt jött el. 1913. december 24., Krisztus urunk eljövételének ragyogó ünnepe, porhanyós, szinte már túlfőtt borjú-

hús. A jótékonysági rendezvényt éppen az egyik drágakőbánya közelében, Calumet városának díszcsarnokának második emeletén rendezték meg, ahova csupán egy keskeny lépcsősor vezetett fel.

Az emberek eszegettek, iszogattak, örültek a kivételes, finom falatoknak. Málnaszörp, némi madárláttá kenyér, hús, mindenekelőtt hús, jó társaság, mígnem leszállt az éj. A résztvevők az esemény végétével összeszedelőzködtek, hogy hazainduljanak, a gyerekek azonban még a színpad körül ácsorogtak, ahol az ajándékaik lapultak — többségük számára ez jelentette az egyetlen ajándékozást egész évben. Elvégre karácsony volt, az ünnep, amikor az angyal ragyogó csecsebecsékekkel áldja meg az ágy mellett magasodó kisasztalt. Egy fényképkeret, támaszték, olcsó könyv, fűvóka, édesség, színes papír, toll, kartonsisak, horpadt pisztolygolyó, indiántincs, seriffjelvény, öklömnyi, dermedt sár a Mississipp medréből, agyagkatona, lefűrészelt puskatus, bármi megtörténhet. Álltak a gyermekek a nagy lucfenyő körül, a gyantától csúzos levelek holdsugarában, várva a bőség naptári viharát, amikor az egyikük, egy türelmetlen kisfiú elkiáltotta magát.

Tűz!

Azonnal kitört a pánik. A szülők, nyakukban, markukban gyermekeikkel, vagy éppen azok nélkül, megiramodtak a kijárat felé, ám ahogy a riadt zsúfoltságban egyre többen orra buktak, a lépcső tetején hamar torlasz keletkezett. Nyögdécselő, fájdalmas embercsomó tömte el a kijáratot. A többiek visszahőköltek, megfordultak, hogy szembenézzenek a tűzzel — aminek sehol nem látták nyomát.

Hiába sehol a tűz, az emeleten tartózkodók újabb és újabb hullámokban rohamozták meg a lépcsőt. Féltreaszigálták a sebesülteket, átrappoltak a nyomorékokon. Gyerekek ugráltak szüleik bordáin, szülők taposták puhára a csöppségek ujjperceit. Bordák adták meg magukat, és fordultak késként gazdáik belseje felé, készen arra, hogy bosszút álljanak a tüdőn. Agyak dugták ki poliplábukat a felsértett fejkéreg alól, szemgolyók fordultak, bágyadt kíváncsisággal, az egyre komorabb magasságok felé. Az egymásba csimpaszkodó, összekakaszkodó tömeg, noha önmagát emésztette fel, félelmetes erőt volt képes kifejteni. Falak mozdultak el a helyükről, ki tudja, milyen kezek és fogak, de felszakították a padlógerendákat, az ablakokat pedig a rögtönzött katapultokból kilőtt legkisebbek törték át. Levegőt, levegőt, mint a Salói Köztársaság hamvazószerdáján, egyszerre kántálta mindenki, félmeztelen, odalent a főtéren poroszkáló vezérük felé. Végigtaposni önmagunkon, aki így tesz, irigy, szeret, keres valamit, utálkozik, keres, töpreng, végül ugyanazokat a sebeket termeli. Átalakítja a város arculatát, a városét, melyet porból emeltek.

Egy nappal később a hatóságok összeszámolták az áldozatokat. Hetvenhárom halott, a legkisebb két és fél esztendő, a legidősebb hatvanhat is elmúlt. Még ott helyben felravatalozták a testeket, ugyanazon az emeleten, a gyászolók ugyanazt a lépcsősort járták meg, amelyen pár nappal korábban szökni igyekeztek, és a hozzá-

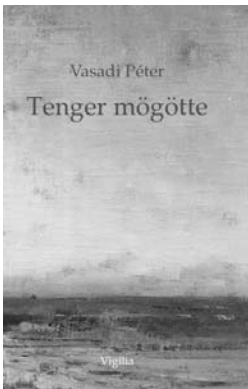

tartozókban, amíg figyelték a koporsókat, ahogy nyílnak és záródnak a kőrishől ácsolt tolóajtók, ugyanaz a szó visszhangzott — tűz. Mindenki várta, már hallani vélte, hogy ismét felhangzik a kiáltás, hogy a színjáték megismétlődik, hogy mindaz, ami a mélyben vájt alagutakban zajlik, feltör ismét, szomja olthatatlan követeli áldozatait, alapítana új vallást, lépjenek színre a kukorica gyermekei.

A szertartás végül a vártak megfelelően rendben lezajlott. A halott gyermekek anyái mind szótlank maradtak a mélykék csipke mögött. Sosem derült ki, kik okozták a bajt. Sokan sztrájktrőkre gyanakodtak, a gyár nehéz sorsú, a színtalalal mögött lefizetett alkalmazottaira, akik az előző éjszaka elmagyarázták gyerekeiknek, hogy valami nagy rossz-szaságot kell tenniük. Mások egyszerűen a véletlennek, a szerencsétlen körülményeknek tudták be a történeteket. Néhányan arról pusmogtak, hogy a modern, elhamarkodott építészet az alkotója ellen fordult, egyszerre hibáztatták a mélyfúrás, és egyáltalán azt, hogy ezen a helyen település létesült. Miféle hodály a városháza, és honnan ez a sok gazfickó, aki most megtölti, panaszkodtak. Azt mondták, a csarnok lelke örült, hogy ennyi ember halálának adhatott otthont.

Senkit sem tartóztattak le. A temetések lezajlottak, a sztrájk véget ért. Calumetben egy héttel később újakezdődött a munka. Szénportól elfeketedett bányászok ereszkedtek alá a rosszul kicövekel tárnákba, és álltak a fúrógépek mögé, hogy próbára tegyék a folyosók támfalait.

A VIGILIA KIADÓ AJÁNLATA

VASADI PÉTER **Tenger mögötte**

Vasadi Péter legutolsó, *Csönd születik* című kötete 2016 tavaszán jelent meg a Napkút Kiadó gondozásában. Az ezután született verseit egy fekete színű, „Új versek, 2016. IV.-” felirattal ellátott dossziéba gyűjtötte. Könyvünk ennek a dossziének az anyagát, vagyis a költő életének utolsó bő másfél évében írt költeményeit tartalmazza.

Ára: 1.900 Ft

*Megvásárolható vagy megrendelhető
a Vigília Kiadóhivatalban és a honlapunkon:*
1052 Budapest, Piarista köz 1. Honlap: www.vigilia.hu
Telefon: 36-1-486-4443 E-mail: vigilia@vigilia.hu

Mikor elaludt

Csak alszik ő, de nem beteg.

*Mikor ébred, talán már sosem,
hisz várakozásaitól betelt,
épp csak: levetette szép ruháját,
s most áporodott avar kering a levegőben —
eddig is hónapok múltak, évszakok
csendesesen, s csak levetkezett...*

*Aludjál hát, szép természet,
álmodj, amelyeneket akarsz,
sem jelentés, sem jelentőség nem aggaszt,
üde fehér fény pislákol a barlang száján túl,
s te már messze-messze jársz
medveálmod édes telén.*

Távolság

Kőműves Kelemenné

*A távolság
az itt és a most között,
az én és a te között
beépült a porszemekbe:
láthatóvá lett, de csak távolról, mert szemcsés,
érzethető, de csak másnap, mint emlék,
hallod? Porszemtől porszemig,
az út pórústól pórúsig ér merengő macskaköveken.*

Gárdonyi Géza legkedvesebb regénye

KELLER PÉTER

1956-ban született. Gépészmérnök, Gárdonyi Géza dédunokája. — Részletek egy nagyobb tanulmányból.

¹A *láthatatlan ember*.

In Gárdonyi József:

Az élő Gárdonyi. Dante, Budapest, 1934.

²Gárdonyi Géza:

Titkosnapló.

Szépirodalmi, Budapest, 1974.

³A kézirat alapján

Az egri csillagok, nem

Egri csillagok.

⁴*Gergő diák*

születése. In Gárdonyi

József: i. m.

⁵A *láthatatlan ember*

első szikrája;

A láthatatlan ember.

In uo.

⁶*Álmodozó szerelem*.

In uo.

⁷Gárdonyi Géza:

Földre néző szem,

Égre néző lélek. Dante,

Budapest, é. n.

Dédapám történelminek is mondott nagy regényeit így jellemezte: „*Az Isten rabjai* nekem a legszebb regényem. *Az egri csillagok* a legjobb regényem. És *A láthatatlan ember* a legkedvesebb regényem.”¹ Vajon mitől lehet jó, szép és kedves egy történelmi regény? Valószínű nem a történelmiség okán. A *Titkosnapló*² „Vázlatok, kidolgozás” fejezetében arról gondolkodik, hogy egy művet a mű mögött érezhető eszme teszi igazán nagygyá: „minél nagyobb a mű mögött érezhető eszme, annál értékesebb az alkotás”. Tehát a „mögöttes üzenet” miatt.

A regény keletkezése, utóélete

*Az egri csillagok*³ születése kapcsán Nagyapám utal arra,⁴ hogy Dédapám a történelmi kornál jobban érdekelték a regény alakjai. Ezt Herczegh Ferenc is észrevette és a nekrológiájában is kiemelte: „[Gárdonyit] A teremtésben az ember, az emberben a lélek érdekelte. Még történelmi művei sem annyira a milió, mint inkább a hősök érzelmi életének festésével jellemzik a kort, ami mindenképpen gyönyörű és nobilis módszer.” A hősök érzelmi élete valóban megírható a nagy regényeket minősítő jelzők szerint: jól, szépen és kedvesen.

Az életrajz két fejezete⁵ is foglalkozik a regénnyel. Nagyapám szerint lehet, hogy az *Álmodozó szerelem* (1883)⁶ már Zéta és Emőke történetének előszele. Hét évvel később, a kilencvenes évek elején, amikor a körkép-eszmék foglalkoztatják, újból arra gondol, hogy Attila temetését kellene megfesteni. Munkácsy Mihály temetése alkalmával (1900. május) újból érzi, hogy ecsettel vagy tollal, de meg kell mentenie a gyönyörű témát. A nyáron azonban *A bor* című népszínművén dolgozik (1900. június 4–18.). Ősszel Párizsban jár, majd a catalaunumi mezőkre is ellátogat. Hazaérkezve 1900. október 18-án végre megkezdí az írást. *A bort* 1901. március 21-én mutatják be. Az előadás izgalmai után *A láthatatlan ember* utolsó simításai várják. Idegeskedése testileg teljesen legyengítette, napokig az volt az érzése, hogy a halál küszöbe felé lépked. Nagy belső átalakuláson mehetett keresztül, valami olyan lelki élményben lehetett része, ami új irányt adott életének és művészetének, ami a sok szenvedés ellenére és dacára belső boldogságforrássá, átadandó témává, témákká nemesedett, mert e súlyos gondolatok közepette döbben rá emberi-apai felelősségére és feladatára. „Ezentúl naponta följegyzek egy-egy életre való tanácsot a fiaimnak” (1901. május 4.) — írja naplójába. Ezekből a gondolatokból született a *Földre néző szem*, *Égre néző lélek*.⁷ Bár június 6-án befejezi a regényt, azt gondolom, ez a lel-

⁸A *láthatatlan ember*.
In uo.

⁹1900. július 16–21.
között születik a
Karácsonyi álom.

¹⁰*Gyermekkori emlé-
keim* című gyűjteménybe
tartozó írásait 1901. no-
vember 21-től kezdi írni,
Az a hatalmas harmadik
1902. május 27. és június
24. között születik.

¹¹1902. július 3–
augusztus 23.

¹²Keller Péter: *Gárdonyi
szakrális humora*. V.
Göre Gábor Humorkonfe-
rencián 2018. május 11-
én elhangzott előadás.

¹³1899. december 2–
1904. augusztus 2.

¹⁴Tordai Ányos:
Gárdonyi utolsó napjaiból
(*Naplójegyzetek*). Élet,
XIII évf. 23. sz.

¹⁵Ravasz László:
A láthatatlan ember.
In Simon Lajos (szerk.):
Az egri remete.
Dante, Budapest, 1933.

¹⁶Sík Sándor:
*Gárdonyi, Ady,
Prohászka*. Pallas Rt.,
Budapest, 1928.

kiállapot segítette a regény tökéletesítésében. „Ahány kiadását vizsgáljuk a könyvnek, mindannyiszor lelünk bőséges eltérést a cselekményben és a leírásoknál, egyaránt”⁸ — mondja az életrajz.

A regény témája is kedves lehetett számára, mert a könyv megjelenését követően továbbviszi a „dallamot”. Először betlehemi témába kezd, megírja a *Karácsonyi álomot*,⁹ aztán saját életéből szedi csokorba emlékeit,¹⁰ majd megszületik a szintén két ember egymásra találásáról írt vígjátéka, az *Annuska*.¹¹ Meggyőződése, hogy a vidámság nem idegen *A láthatatlan embertől*. Dédapám humora „könnycseppel megszentelt” humor. Szakrális. Nem poén-fűzér, hanem írói életérzés, az isteni gondviselésbe vetett belső öröm, melyet ha felfedez az olvasó, lelke gyönyörködik és mosolyra fakad.¹² Fontosnak tartom megemlíteni, hogy bár később jelent meg, de ekkor érlelődik már benne *Az öreg tekintetes*.¹³

Dédapám mindennapos Biblia-olvasó volt. Az *Írás a Bibliába* című versében „a könyvek könyvé”-nek nevezi, és így jellemzi: „Világosság földi vaknak. / Bölcsességnek arany útja... örök törvény”. Tordai Ányostól tudjuk: „egri jóbarátainak javarésze katolikus pap. Gyakori tárgyai a beszélgetésnek a szent biblia s a hitigazságok...”¹⁴ Ravasz László mondja róla, hogy „Ő az első magyar szépíró, aki a hitét (...) beleviszi az irodalomba. (...) úgy örül neki, játszik vele, tapintja, beleheli, mint a szent sír zarándoka a húsvéti vigílián meggyújtott gyertyalángokat. Sok mindenben kételkedett, sok mindenből kiábrándult, de az, hogy Isten él, a Gyermek Jézus aranyvesszeje királyi pálca, amellyel sorsok, szívek felett parancsol, a Boldogasszony szent, égi szomorúságából meghallgatott imádságok nőnek, mint májusi esőből a gyöngyvirágok: mindez sohasem volt kétséges vagy homályos előtte.”¹⁵

Sík Sándor szerint „vátésznek, a lélek papjának, emberek útmutatójának érezte magát. (...) a betlehemi csillagot érezte céhe címerének, és hittel vallja, hogy csak az a jó könyv, amely tanítója a nemzetnek. (...) prédikációs könyvlapjaival és tiszta költészetével: impozáns erővel hirdeti a lélek szuverénitását, a halhatatlanság hitét, a szeretet evangéliumát...”¹⁶ Van tehát alapja annak, hogy legkedvesebb regényét, *A láthatatlan embert* megpróbáljuk bibliai alapon, a hit fényében Szent Pál leveleire is támaszkodva elemezni.

A címváltozatok

Dédapám nehezen találta meg a regénycímet. Változatok: *A hun leány*, *Napenyészlet*, *Szerelem rabszolgái*. Az elsővel Emőkét és Attila korát helyezte központba. A második címadás-verzió az *Egri csillagokra*, az eltűnt birodalomra emlékeztet. A harmadik az emberi sorsokra irányítja a figyelmet. Vélelmezem, ekkor már gyakorolta azt, amit csak 1920. április 21-én jegyzett be a *Titkosnapló*ba: „addig regény írásába bele ne fogjak, míg meg nem találok azt az egy mondatot, amellyel a tartalma elmondható”. Emőke és Dsidsia, Attila

¹⁷Témabecslés.
In Gárdonyi Géza:
Titkosnapló, i. m.

és Zéta történetét valóban összefoglalja a cím. De a cím ennél többet is kell, hogy üzenjen. A naplóbejegyzés ugyanis ezzel folytatódik: „annak a mondatnak nagy ellentézist kell kifejeznie”. Tehát mégsem az a fontos, amire az ember először gondol. A rabszolgaság intézményét fenntartó római és hun birodalom megfelelő keret, a szereplők egymás iránti vágyódása érdeklődést felkeltő történet. A *Titkosnapló* azonban messzebbre vezet: a „Témák témája: a nagy ellentézisvég felé vergődő szív”.¹⁷

Ez a vergődés tetten érhető. A regény azzal indul, hogy Zétát édesapja eladja rabszolgának. Úgy tűnik, kegyetlen sors vár rá. Először igyekszik szép szóval meggyőzni rabtartóit, hogy ne legyenek embertelenek, majd lázad, ám hiába. Végso kétségbeesésében Priszkoszhoz (Krisztoszhoz!) fordul segítségért. Priszkosz megvásárolja és maga mellé veszi. Neveli, taníttatja. Bevezeti a tudományokba, a tudományos világba, az udvarba. Fiaként szereti. Zéta ezt viszonozza. Fejlődése, viselkedése mestere számára örömet jelent. Egyikük sem akar kilépni a kapcsolatból, de Priszkosz annyira szereti, hogy mikor eljön az ideje, felszabadítja és vagyonossá teszi. Zéta ezt úgy viszonozza, hogy önként, szabadként köteleződik el gazdája mellett.

Azt lehet gondolni, hogy Zéta mindent megtanult, mindent tud, baj nem lehet, Priszkosz szeretete felülmúlhatatlan. De a regény ennek a csodálatos és a szabadulás okán idealizált képnek az összetörése. Zéta tékozló fiúvá válik. Kiveszi „örökségét”, elhagyja és megcsalja Priszkoszt. Saját hazugsága következtében újabb rabszolgaságba kerül, majd abba önként visszatér. Értelmetlen dolgok sorozatát viszi végbe. Egy reménytelen földi vágyát igyekszik — hazugsága után rabszolgaként — Priszkosztól tanult becsületességével és egyenességével minden áron megvalósítani, de bűnei okán nem tud megszabadulni a rabszolgaságtól. Közben kegyetlenül átgázol Dsidsián: semmibe veszi, megalázza.

A zárás, ellentétben a kezdéssel és a történéssel, a rabszolgaságtól való végleges megszabadulás, a saját út felfedezése. Egy új megváltás, ami más megvilágításba helyezi az indítást. Rádöbbenünk, hogy Priszkosz szeretetét felül lehet múlni. Mert Priszkosz ugyan pénzen megváltja és felszabadítja Zétát, sőt vagyonossá is teszi, de igazán emberré Dsidsia szeretete nemesíti. Mert a regény végén vesszük mi is csak észre, mennyire másképp látjuk azt, ami szinte ugyanaz: Priszkosz nedves szemmel mondja Zétának: „szabad vagy”. Dsidsia viszont „könnyes szemmel, aggodalmasan” kéri Zétát, hogy meneküljön. A regény végén nyílik ki a szívünk, hogy észrevegyük, mit szenvedhetett Dsidsia Zéta miatt és Zétáért. Akkor döbbenünk rá, hogy ő nem birtokolni akarja, hanem megmenekíteni. Élete nagy vágya, hogy Zéta mellett és közelében élhessen, számára akkora érték, hogy képes volt lemondani róla. A „velem jössz-e” kérdésre „feje alázatosan lekókad” és így válaszolt: „Ha megengeded”. Az az ember, aki megmentette a másik életét, nem követel, hanem

alázatosan elfogadja a másik megtérését. Eljegyzésük nem szokványos földi ünnep. — Mintha a Golgotán történe...

A címadás negyedik és utolsó változata: *A láthatatlan ember*.

A láthatóság és a láthatatlanság, a nézés és látás, a megismerés, megismerhetőség vissza-visszatérő elméleti témái. Az *Amiket az útleíró elhallgat* (1897?) című írásának előszava a látásról szól. Ebben hiányosságként említi, hogy bizony az embereket nem tanítják meg látni. „Mert más a nézés, meg más a látás. Nézni mind-egyike tud. Látni nem.” „De hát mi az a látás?” — teszi fel a kérdést, melyre talán nem véletlen, hogy éppen az arc kapcsán is keresi a választ: „mindnyájan tökéletesnek tartjuk a látásunkat, pedig némelyikünk még a saját kezét sem látta tökéletesen. Hát akkor hogyan látjuk az arcokat?” Be is vezet a titokba: „A futó ember pedig nem lát semmit, nem hall semmit, nem érez semmit. Csak az álló ember, a nyugodtlelkű és nyugodtszemű, az az ötterejű fölfogó, aki az öt érzék képességeivel a tudásának birtokába szedi az utazás-ban eléje forduló kincseket” — az lát.

Szinte ugyanez a gondolat köszön vissza a *Leánynézőben* (1916) című késői regényében¹⁸ is. Ez is nézés és látás, a megismerés titkát feszegeti. Az arc fogalmáról gondolkodtat el. Egy vak zenész — Olajos Lajos — beleszeret egy szeplős arcú, pulykatojás képű leányba. A férfi nem tudja megnézni a lány arcát, csak kitapogatni tudja. Tapogatással nem veszi észre a szeplőt. Tapogatással nem érzékeli a színeket. De fontosak-e a színek. Mi teszi széppé az arcot? A szín, a forma, a finom bőr? Mi? „A jóság belől van. A férfiak csak az arcot nézik.” Ebbe a körbe sorolnám az *Isten rabjainak* (1907) zárómondatát is: „A szívet azért rejtette el az Isten, hogy senki se lássa.”¹⁹

A látás tehát tudást, tapasztalatot szerző képesség, melyre csak a nyugodt lelkű és nyugodt szemű ember képes. A látás kincs, lelki kincs, jóságot felismerő képesség. A szem elől a szívbe elrejtett titok.

Érdekes, hogy egy rövid kis fejezetben — ha áttételesen is, de — a regény is foglalkozik a látással, láttatással, megismeréssel, felismeréssel, önfeltárukozással. És az is érdekes, hogy éppen Emőke és Zéta első találkozásakor. Amikor Zéta először látja meg Emőkét, nem tetszik neki. Azt veszi észre, hogy: „Nincs benne vér. Nincs, ami melegítené a rá nézőt.” De aztán egy mozdulat, és már másnak látja: „S egyszerre csak mégis szép lánnyá vált. A manó tudja, hogyan és miért kezdett tetszeni, de tetszett.” És ez után azt látjuk, hogy hová vezet, ha nem nyugodt szemmel, nem nyugodt lélekkel nézünk. Zéta utólag vallja be: „Az a leány a halál szellemét ábrázolta nekem. Mi emberi csontváz alakjában, kaszával és homokórával festjük a halált. A hun földön fekete szemű és piros szájú leány. Akinek megjelenik, meg kell halnia.”

Ezután már az író elmélkedik: „Nem tudom, vizsgálják-e valamikor a tudósok az emberi szemnek a mélységeit. Mi van azokban a mélységekben, hogy láthatatlan sugarak szállnak belőle elő? És miért más minden sugár? Miért hideg ebben a percben? Miért meleg

¹⁸Kovács Gábor foglalkozott a kisregény kapcsán a nézés és látás, a megismerés, a megismerhetőség kérdésével. Lásd Kovács Gábor: *A szó kényszerhelyzetben*. Budapest, Gondolat, 2011, 51–72: *A világtalan világ*.

¹⁹*A kis herceg*, Antoine de Saint-Exupéry legismertebb regénye, melyből „A jól csak a szívével lát az ember. Ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan” mondat sokakban él, csak 1943-ban jelent meg.

a másik percben? Jégnek a sugara és tűznek a sugara. Néha simít, mint a bársony, néha szúr, mint a tövis, néha üt, mint a mennykő.” Dédapám szerint csak szemmel tehát nem lehet objektív módon látni, és a szem nemcsak a látás, hanem a láttatás eszköze is.

Felmerül a kérdés: nem lehet, hogy a cím *a láthatatlan Isten* (vö. Szent Pál kifejezését: Kol, 1,15) mintájára született, és a regény a Jézus-követő Gárdonyi Géza biztatása az emberi tökéletesedésre? Nem lehet, hogy a láthatatlan Ember a bennünk lakó Jézus, aki ha kell, láthatatlan kézként²⁰ vezet? Nem lehet, hogy a történet annak kifejtése, amit a *Földre néző szem, Égre néző lélek* „Lélek” fejezetében így fogalmaz:

²⁰Utalás az *lda regényére*.

Jézus ma is ott áll a hegyen. Jézus a tökéletesség.

Mindenki megismerheti: mily fokán áll a tökéletességnek, akár maga, akár más. Minél jobban megérti Jézust, annál tökéletesebb.

Kezdetben mindenki vak iránta.

Egyszer csak világosodik a szemének.

Egyszer csak bámul.

Egyszer csak indul utána.

Mind a hegy körül vagyunk. Valamennyiünknek fel kell jutnunk valamikor a hegyre.

²¹*A láthatatlan ember első szikrája.*

In Gárdonyi József: i. m. A szövegkörnyezetből úgy tűnik, hogy ez a naplóból való idézet. Én a naplót nem láttam.

Az életrajz ezen fejezetében nagy betűvel, későbbi helyeken viszont mindig kis betűvel szerepel az ember.

Azért is merem feltételezni, hogy ez a gondolat lehet a regény története mögötti történet, mert Dédapám naplójában a címben az embert nagy E-vel írta.²¹ Az utolsó címváltozat tehát az *Emberre* mutat. A nagy E-vel írt *Emberre*. A Munkácsy által megfestett „Ecce Homo!”-ra, akit maga is megörökített és a szobájában őrzött. Arra az *EMBERRE*, akinek agyagedényén tompítatlanul ragyogott át az Isten-sugár, aki maga az *ISTEN-SUGÁR*... És ez már olyan téma, aminek alapján kezd derengeni, hogy miért is lehet ez legkedvesebb regénye.

Az Előszó, ami utószónak is olvasható

Az előszó és az utószó ugyanarról az írásról, de általában más megközelítésben írt szöveg. Az előszó figyelemfelkeltő, az utószó összegző, magyarázó jellegű.

A bevezető fejezet címe: *Előszó, ami utószónak is olvasható* (későbbiekben csak *Előszó*), azt sugallja, hogy e néhány sor mindkét kritériumnak egyszerre tesz eleget. (Nem tudom, van-e más példa is az irodalomban, hogy a szerző saját gondolataira azt mondja, lehet előszó is, lehet utószó is.)

A három „nagy” regény közül csak *A láthatatlan ember* indul előszóval. Ennek oka lehet, hogy a másik kettő jobban kötődik az adott történelmi helyzethez, és ott nincs szükség magyarázatra. *A láthatatlan ember* története folyamatos történet.²² Örök, meg nem szűnő tökéletesedés, hegymászás. Így minden előszó utószó, és minden utószó előszó.

²²A folyamatosságra utal a regény záró mondata is „És elindultunk.”

Az *Előszó* szerint ez a regény a szeretetről szól. (Ez is nyomós ok arra, hogy ez volt a legkedvesebb regény!) *A láthatatlan Ember(!)* tör-

ténete azért sem ér/érhet véget, mert: „a szeretet nem szűnik meg soha”. (1Kor 13,8). Nemcsak a hegymászás örök, hanem a Hegyen álló LÁTHATATLAN EMBER is.

Az *Előszó*, ha a második korintusi levélre gondolunk, magyarázza a regény címét: „Csak ne a láthatóra, hanem a láthatatlanra fordítsuk figyelmünket. Mert a látható mulandó, a láthatatlan azonban örök” (2Kor 4,1–18). Ez a gondolatársítás is rávezet, hogy az *Előszó* miért utószó is, és hogy *A láthatatlan ember* története a „láthatatlan” okán az örök Ember története, Isten-sugár történet, ami nem érhet véget.

Zéta megismeréssel kapcsolatos fejtegetése — ki ismeri Zétát?; Dehogy ismertek!; Az embernek csak az arca ismerhető — az első korintusi levél alapján szintén értelmezhető cím-magyarázatként. Szent Pál szerint ugyanis az ember azért láthatatlan, mert az Isten-sugár megismerése nem a szemhez, hanem a lélekhez köthető: „Ki ismeri az ember benső dolgait, ha nem a benne lakó emberi lélek?” (1Kor 2,11).

²³„Mindezt megírtam ebben a könyvben, mintha gyónnék.”

²⁴A Jézus-követő emberarc; A Jézus-követő művészarc. In Keller Péter: *Az élő Gárdonyi-arc*. Szent István Társulat, Budapest, 2015. Az igazoló párhuzamok ezen fejezetekre építhetők.

A könyv műfaja az író szándéka szerint *gyónás*,²³ de mondhatnánk úgy is: *bölcsességről, illetve a bolondságról az életvezetésről — szóló lelki tiükör*. A bölcsesség és balgaság vonalán haladva még egy szemponttal rátalálhatunk, ami szintén igazolhatja, hogy ez volt Dédapám legkedvesebb regénye. Ez a műve ugyanis ars poeticája is. Szent Pállal való — a *Titkosnapló* által igazolható²⁴ — emberi és művészi azonosulás így olvasható az első korinthusi levélben: „Tanításom és igehirdetésem ezért nem a bölcsesség elragadó szavaiból állt, hanem a Lélek és az erő bizonyágából” (1Kor 2,4).

LÁNG ESZTER

vigyázott rád

*játszótársa voltál
engedted kézen fogva vezessen
bekötötte a szemed kék selyemkendővel
hogy sosem látott világokba vigyen magával
a veszélyes utat nem láthattad
meg ne rettenj a meredélyek szélétől
a szakadékok füstös kipárolgásától
a zombékok körüli mocsártól
a fojtó levegőjű nagyvárosoktól
késektől borotváktól
papírlapok életől
leölt madarak véréből
kancsalító barbár szemektől*

*így vigyázott rád hogy biztonságban elérj vele
arra a távoli birtokra
amelyet bevetett már kenyérgabonával
és rózskákat is ültetett a szélére
szép legyen az érkezésed és fogadtatásod
amikor leoldja a selyemkendőt a szemedről...*

*és zászló lengedezett az ablak előtt
fehér galambok röpködtek az ég alatt
te mégis úgy érezted kalitkába zártak
és visszavágytál oda ahonnan elhozott*

*neked semmi sem elég mondta
amikor elindultál vissza
és mérgesen becsapta utánad az ajtót*

memento

*ne ültessek a kertjébe virágot
ne hozzak mindenféle magvakat palántákat
örökzöld cserjéket és indiai sárgában pompázó
tűzliliumokat se
ez az ő kertje nekem ott semmi keresnivalóm
övé a fű a fenyők és az orgonák
a tulipánok és a bazsarózsa
a pirosodó cseresznye és mindhárom diófa
a termésével együtt*

*és már június vége van ott áll halomban a régi dió
ősszel megint ki fogja dobni
ahogyan tavaly és tavalyelőtt
mégis mikor kérdeztem karácsony táján
adna-e kicsit belőle
felháborodott hogy egyáltalán kérni mertem
és a télire kint hagyott muskátlikat sem engedte
elhozni hogy kiteleltessem a lépcsőházban
ha neki nem kell hát magamnak*

*mert amit ő vesz ő kap az az övé
azt csinál vele amit akar ha kifagy kifagy
és ne aspiráljak a kidobott holmira se
ne rendezkedjek a kertjében mintha
otthon lennék gyomlálni sem kell
mondtá*